

Արդարև, յետագայ պատմական իրադարձութիւնները իրենց աստիճանական դարգացմամբ բերին ի վերջոյ Արեւելեան Հայաստանի ազատութիւնը Պարսիկներէ ու Տաճիկներէ դազանաբարոյ տիրապետութիւնից:

Շարունակենք հետեւելու այդ պատմական դէպքերի ընթացքին:

**

Պաւել կայսեր օրով (1796—1801) թէև շարունակուեց Ռուսաստանում եղած հայ աւելարականների եւ նոր գաղթող Հայերի նկատմամբ բարեհաճ վերաբերմունքը, բայց կանգ առաւ նուաճողական քաղաքականութիւնը դէպի Անդրկովկաս. դեռ աւելին, նա անակնկալ կերպով յետ կանչեց իր զօրքերը, որի հետեւանքով երկիրը Ազոյ Մահմատ խանի բարբարոսութիւններին զոհ գնաց:

1797 հոկտեմբեր 7ի հրամանագրով կայսրը թոյլատրեց հայ մելիքներին իրենց հպատակ ժողովուրդով՝ 11.000 ընտանիք, ընդունել Ռուսաց հպատակութիւն եւ բնակչութիւն հաստատել — ինչպէս ասուած է բնագրի մէջ — «Կովկասեան սահմանադէր» շրջանում, այսինքն՝ Կովկասեան լեռնաշղթայի այս կողմը:

Սակայն ամենանշանաւոր դէպքը, որ այս կայսեր օրով տեղի ունեցաւ եւ ապահովութիւն բերեց նաեւ հարիւրաւոր հայ ընտանիքներին, դա Վրաստանի միացումն էր Ռուսաստանին 1801 թ.:

Վրաստանին սահմանակից Պարսից խառնութիւններից հարիւրաւոր հայեր դիւրութեամբ փախչում էին եւ ազատան գտնում իրենց հայրենակիցների մօտ, որոնք հնուց բնակութիւն էին հաստատել Վրաստանում:

(Շարունակելի):

ՅՐ. ԱԻԵՏԻՔ ԱԻԳՈՍԵՆՈՍ ԿԱՐՆԵՑԻ, ՀԱՅ ԴՈՄԻՆԻԿԱՆ

Յետագայ յօդուածը գոր կը ներկայացնէ մեր աշխատակիցն Մեծ. Մ. Ա. վան դեն Ուդեմբիյն գեղեցիկ ուսումնասիրութեամբ մը, մտադիր ենք Ռուսմաթեքիս յաջորդ բուերէն միայն մէջ տալ հայերէն խմբագրութեամբ, յուսարանելով ինչ ինչ կէտեր կարեւոր Յիշատակարանի մը համաձայն, գոր ունինք մեր տրամագրութեան տակ:

Der armenische Dominikaner Fr. Awetiq Augustin von Erzerum

I. Im Jahre 1380 lebte in Venedig ein armenischer Dominikaner aus Erzerum (Karin), der sich mit dem Namen «Աւետիք Օգոստին» bezeichnet¹ in den Schlußversen eines Gedichtes, das er am 29. Februar des besagten Jahres vollendete. Dieses Gedicht, eine Aufmunterung zum Studium, ist überliefert in den Hss Edschmiadzın 204, 607, 697, 771, 1538 und 2448 und Nor-Joula (Dschulfa) 436. Der Hochw. P. Dr. Nerses Akinian, dem ich diese Angaben verdanke, hat im *Handes Amsorya*, 1921 (35), 638—639, eine kleine Notiz über Awetiq Augustin veröffentlicht, in der betont wird, daß er nicht verwechselt werden soll mit dem armenischen Dominikaner *Augustin Bajenc (Bajeci)*, der im 17. Jahrhundert gelebt hat und von 1629 bis 1653 den erzbischöflichen Stuhl von Nachidschewan innehatte. Das Gedicht des Awetiq Augustin „Ermunterung zum Studium“ ist auch im Druck erschienen in der *Նոր Ժողովածու IV*, 54—56, herausgegeben von Karapet *Kostaneanç* in Valaršapat, 1903.

II. Die Hss Nor-Joula 436 (fol. 26 b—35 a) und Edschmiadzın 2448 (fol. 128 a—140 b), beide aus der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, enthalten außerdem einige theologische Notizen des Awetiq Augustin über die Menschwerdung Christi, den Antichrist und das Ende der Welt: *Բանք Աւետիս*² արեղայի, Աւելուստինուս կոչեցեալ, վասն տնօրէնութեանն Քրիստոսի եւ վասն գալստեանն Նեոխն եւ կատարածի աշխարհիս: Incipit: Առաջին մարդն, որ Ադամ անուանեցաւ, ի հողոյ՝ ի յուրբաթոջ աւուր

¹ L. Ališan, *Sisakan*, 389b, führt (wohl aus der Sammlung der *Կախարութիւնք*; vgl. *Հայ-Վենեա*, 155) noch diesen Vierzeiler an:

Յամին ծնողեան Տեան Յիսուսի
 ու եւ յի եւ ձա թըւականի
 եւ Օգոստինոս Արզրուցի
 ըզրանես զայս շարագրեցի:

Und in einem Kolophon Ališan a. a. O.) bezeichnet unser Dominikaner sich als «Յր. Օգոստինոս, երբեմն Աւետիք կոչեցեալ»:

² Diese Form des Namens finden wir auch in den Mailänder Missalhs., von der weiter unten die Rede sein wird.

ստեղծաւ, եւն: Der Venediger Mechitharist P. Leontius Ališan³ berichtet noch über eine weitere Schrift des A. A. Sie besteht aus einem Kommentar, teils in Prosa, teils in Reimen, zu den armenischen Einleitungen (Նախադրութիւնք) der kanonischen Bibelbücher.

III. Eine Pariser (Bibl. Nat. Anc. fonds arm. 105 = MacIer 241, fol. 159a—160a) und eine Oxforder Hs (Bodl. Lib. „Ms Arm. 34“ = Baronian-Conybeare 112, fol. 309b—311a) enthalten entweder eine andere Fassung oder vielleicht auch bloß eine Anzahl neue Strophen des Gedichtes „Ermunterung zum Studium“. Die Prosa-Einleitung «Չորս են կարգ դիտութեան... փախի՛ր ի նմանէ» (*Kostaneanç*, S. 54) fehlt in diesen beiden Hss und damit natürlich auch die Aufschrift «Ոտանաւոր յաղագս վերոյ ասացեալ բանիցը». Wir geben hier das Gedicht nach der Oxforder Hs, die auch für den bei *Kostaneanç* bereits abgedruckten Teil (*Քանդի դիտունն ընդ անդիտին* und folgende Strophen) eine bessere Textgestalt bietet.

Ուսումնաստենչ համակ անձին
 աշխոյժ մտաց բանասիրին
 ցանկ ըզմայլի գիմաստ բանին
 քան զհամ⁴ զինւոյ քաղցրագունին:
 Յանկ ըզմայլի արբամբ նորին
 եւ անյազուրկ կայ յար ի նմին
 զի ճաշակաղն եւ ըմբելին
 ի⁵ յանմարմին սեռի դասին:

Ո՞վ թէ որքան գետըս յորդէ
 իմաստութիւնս⁶, որ աղբեր⁷ է,
 զբազում երկիրս ոռոգանէ⁸
 զպէսպէս ծաղիկս բուսուցանէ:

Չի գիտողացեալ միտս յիմաստէ
 յոգնահանճարըս յարինէ,
 ըսպետափառ բանիւք պճնէ,
 ճոխիմաստիւք զմիտս զարգարէ
 զբարս ամեհիս սանձահարէ
 լառ ի համեստըն նուաճէ:

³ *Sisakan*, Venedig 1893, 389 b; *Հայ-Վենեա*, dasselbst 1896, 155—156.
⁴ Paris: բանդի համ:
⁵ Paris: զի.
⁶ Paris: գիմաստութիւնս:
⁷ Paris: աղբեր:
⁸ Anspielung auf Genesis 2, vs 6 und 10.

Ուսումնասէր դերահամբակ
 ըզտեսողութիւնդ արա՛ յըստակ,
 մանուկ աշխոյժ եւ արբանեակ
 զփելիստփայնս պատուեա՛ համակ,
 բանից նոցա լե՛ր ընդունակ
 եւ ըզխրատն արա՛ կոնտակ:
 Քեզ թուեսցի այն ախորժակ,
 որ լինիցիս բարի զաւակ:

Միրով սիրելի գրանս իմաստունս յոյժ համեղ է
 իսկ սէրըս այս հանճարեղաց խիտ վայել է:
 Մըզուզ մտաց զբազմանըս այս անպատեհ է,
 է անդաւոր սա խոհեմաց թէ յամբողջ է:
 Որ թէ ջանիւ գայս ընդունի եւ անկեղծ է,
 նա կարի ճոխ դովս ընկալցի ի յատենէ:

Հրմտացի՛ր արուեստիս
 զի կարի դու ազատիս,
 քերթաւզ դու անուանիս,
 քաջ ուսմամբ զարդարիս:

Քանդի դիտունն ընդ անդիտին
 ի միասին մարդիկը կոչին,
 վասն այնորիկ քննել պարտին
 թէ զի՞նչ իրօք զանազանին:

Չորս են ուսմունքն եւ կերպ նոցին,
 իւրաքանչիւր բանականին,
 որք ի յորունցըս ցուցանին
 պէսպէս շնորհօքն աստուածային:

Նախ՝ որք գիտուն գոյ համարին
 եւ են այսպէս, որպէս ասին:
 Այնք վարդապետ են ըստ բանին,
 մեծարեցէ՛ք ըստ պատշաճին:

Երկրորդ՝ դիտողքն ըզչափ անձին,
 խոստովանին զգիտել բանին:
 Մոքա բարի են ըստ կերպին,
 ուսուցանել պարտ է սոցին:

Երրորդ՝ անգէտք են եւ չընչին,
 որք ի յանձինս իւրեանց չհային:
 Նոքա յիմար ջընով նընջին,
 զարթուցանել պարտ է գնոսին:

Չորրորդ՝ անպէտքն ճանաչին,
 որք ոչ գիտեն, այլ սուտ պարծին:
 Նոքա հպարտ են եւ մոլին,
 մի՛ ընդունիք զբանս նոցին:

Դարձեալ է չար, յոյժ դառնազին
 եւ վատաբախտ յիւրում մասին,
 որ ոչ գիտէ զարհեստ բանին
 լուչ ուսանել կամի զբարին:

nische übersetzt wurden und die wir 1940 nach einer Florentiner Hs herausgegeben haben.

Im Jahre 1358 schreibt ein Erzbischof namens Grigorios im armenischen Kloster des hl. Abts Antonius zu Pisa, das von den frühesten Zeiten an zur Kongregation der Bartholomiten gehört hat, das lateinisch-armenische Missale des Fr. Pontius ab, die jetzige Handschrift „T 58 P I Sup.“ der Ambrosianischen Bibliothek in Mailand, auf Bitte und zum Gebrauch eines Bruders Awetis von Erzerum:

fol. 292 b: Յամի մարդկույթեան տեսան մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի Ռ. Յ. Մ. և ուրիշ աւարտեցաւ զիրք պատարագաց յամսեանն յունվարի Ը. ի փառս Բրիտոսի, ևն... Եւ արդ՛ գրեցաւ ձեռամբ փրցուն և անարհեստ գրչի զրեգորիոսի, վերիոյ 17 արհիւպիկոպոսի թէպէտ և անարժան, ի դաւանի յիտալիացոց, ի մայրաքաղաքս անուն կոչեցեալ պիզ, ընդ հովանեաւ հայոց տանն սրբոյն անդոնիոսի մեծ ձգնաւորին: Ի քահանա [յա] պետութեանն հոովմացոցն տեսաւն պապուն վեցերորդ իննոցէնցիոսի [fol. 293 a] ի խնդրո քրիստոսաւէր եզրորն անուն աւետիս կոչեցեալ ի քաղաքէն արգրում, որ է թէօթօպաւլիս: Արդ՛ ստացաւ զվերքս զսյս վերոյսացեալ անունն աւետիս ի վայելումն անձին իւրոյ և զկնի վախճանման իւրո՛ յիշատակ իւր, ևն:

Die Pontius-Übersetzung des römischen Missale war eben bei den armenischen Bartholomiten von Italien in Gebrauch und wir kennen davon überhaupt nur solche Handschriften¹⁸, die aus Klöstern dieser Ordens-

¹⁷ Վասիլյ վանք in Siuniq? Fr. Macler, Notices de manuscrits armeniens vus dans quelques bibliothèques de l'Europe Centrale, Paris 1913, 45, hat an Aleppo (Beṣoṭa, arm.: Բերիս) gedacht. Anderseits erzählt C. Eubel, Hierarchia catholica medii aevi, Münster 1898, 553 einen Gregorius archiepiscopus Veriensis oder Verisiensis (von Verissa, Feretschik, in Thrazien), der am 3. Jänner 1349 von Clemens VI ernannt wurde und einfacher Titularerzbischof gewesen zu sein scheint. ¹⁸ Außer der Mailänder Hs „T 58 P I Sup.“ der Ambrosiana (1358, geschrieben im Antoniuskloster in Pisa) nach „Plut. I 13“ der Bibliothek Laurentiana in Florenz (1353, geschrieben ebendasselbst vom gleichen Erzbischof Grigorios), „Anc. fonds arm. 22“ (= Macler, 107) der Bibl. Nationale in Paris (1381 geschrieben in Bologna) und „D IV 207“ der Biblioteca Gambalunghiana in Rimini, wahrscheinlich in der ersten Hälfte des 15. Jahrh. geschrieben im Bartholomitenkloster in Rimini.

genossenschaft stammen. Ihr dürfte somit auch Awetis von Erzerum bereits im Jahre 1358 angehört haben.

Zwischen 1358 und 1374 muß er dann aus der Kongregation der Bartholomiten in den Dominikanerorden übergetreten sein und hat wahrscheinlich bei dieser Gelegenheit den neuen Namen „Augustinus“ angenommen. Am 18. Januar 1374 gehört er als „Fr. Augustinus de Arzerono“ zu den Insassen des Dominikanerklosters von Pera (Konstantinopel) und wird als solcher erwähnt unter den Zeugen bei der Wahl des Fr. Lucas Michaelis von Pisa zum Bischof von Erissi¹⁹.

Alsdann muß er nach Europa zurückgekommen sein und am 29. Februar 1380 hat er seinen Aufenthalt „in der Kirche von Venedig“, wobei wohl an das dortige Dominikanerkloster der hl. Joannes und Paulus zu denken ist.

M. A. VAN DEN OUDENRIJN

ՅՈՒՅԱԿ ՀՆՅԵՐԷՆ ՉԵՌԱԳՐԱԾ ԼՂՈՂԻ ԵՒ ՍՏԱՆԻՍԼԱՆՈՂԻ

(Շարունակութիւն:)

5 (28).

Շ Ա Ր Ա Վ Ն Ո Յ

ՉՂԳ = 1344:

ԹՈՒՂԹՊՐ՝ (°): — ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 13x8,8 հմ.: — ՆԻԻԹ՝ քուղք: — ԳԻՐ՝ բարբաղ: — ԿԱՁՄ՝ կաշի: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ տեղ տեղ մաշած, բնագիրը գրեթէ անընթեռնի: — ԿԻՍԱՆՈՐԱՆՆԵՐ՝ կամ, գուճագար: ԼՈՒՍԱՆՅԱՁԱՐԴԵՐ, ԾԱՂԱԿՐԵՐ՝ կամ յաճախութեամբ: — ՍԿՁԲՆԱՏՈՂՔ՝ կարմրագիր: Մանրակարգութիւնը միջակ յաջողութեամբ: — ԳՐԻԶ՝ Թորոս Սուփասեան: — ՏԵՂԻ՝ Սուրխար: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1344:

Մատենա է Շարակնոց:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ: Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն յաւիտեանս. ամէն:

Գրեցաւ եղանակաւոր տառս ի թվականութեանն ՉՂԳ. ի հայրապետութեան տեսան Մըլիթարոյ և ի թագաւորութեան Կոստանդեայ բարեպաշտի. ի քաղաքս ի Սուրխար, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուա-

¹⁹ Vgl. R. Loenertz, Archiv. Fr. Praedicatorum 1933 (III), 1943.

ճածնիս. ձեռամբ բազմամեղիս Թորոսի Սուփասեանց ի վայելումն... (դատարկ) և յիշատակ հոգւոյ:

Արդ աղաչեմ զամենեւեան որք հանդիպիր սմա և տարազաւ ինչ աւագութեան յիշեմք ի Բրիտոսս զստացոյ սորա... (դատարկ) և զբազմամեղ զրէշս զԹորոս և զձնոյն իմ: Եւ Բրիտոսս յիշողացի և յիշելոցս սորմեացի. ամէն:

Սկիզբը պահպանակ թղթի վրայ. «Այս շարակն է պատուելի տէր Նիկողիս»:

6 (29).

Շ Ա Ր Ա Վ Ն Ո Յ

ՌՃԻԹ = 1680

ԹՈՒՂԹՊՐ՝ 284: — ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 30x20 հմ.: — ՆԻԻԹ՝ քուղք: — ԳԻՐ՝ նոտր-շղագիր: — ԿԱՁՄ՝ փայտեայ կաշեպատ, այժմ քայքայուած: — ՀԱՆԳԱ՝ փայտեայ կաշեպատ, այժմ քայքայուած. այժմ կը ՄԱՆՔ՝ քրքրուած, տեղ տեղ քարեր ինկած. այժմ կը պակսին էջ 1—63, 80—81: Զարդագրեր, բուզնագրեր և յուսանցագրեր կան: — ԽՈՐԱԳԻՐՔ՝ կարմիր: — ԳՐԻԶ՝ Միխայել(1) երէց Միխայելեց: — ՏԵՂԻ՝ Լվով (°): — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ 1680:

Մատենա է Շարակնոց, խաղաղրեալ:

1. էջ 64—636: Սկիզբէն ինկած 1—63 էջերը: Այժմ կը սկսի Մ. Անտոնի Օրհնութեան քաղաքաձգներէն:

2. էջ 637. Շարակն փոտածարակացն ասացեալ վարդապետին Յոհանիսի: Յաւուրց վերջին ժամանակաց...:

3. էջ 638. Շարակն սրբոց աւետարանն- շացն Մատթէոսի, Մարկոսի, Գուգառու և Յոհաննու: Կարողութեամբ սուրբ Հոգւոյն Յոհանիսի: Տունի՛ կիտաշակերտեալ Բրիտոսի...: Տունի՛ Կիտաշակերտեալ Բրիտոսի...:

4. Կանոն ի սուրբ Երրորդութիւնն և Ամենայն սրբոց, Ը. աւուրն սուրբ Հոգւոյն: Յերիս անձինս բաժանեալ և մի բնութիւն: յիշատակ...: Տունի՛ ՅՈՀԱՆՆԷՍ ՈՐ ԷՐ՝ յիշատակ...: Տունի՛ 9, 54:

5. էջ 641. Այլ հարց Աւետեայ Աստուածածնին որ յիշնանց. Ուրախ լեր Մարիամ սուրբ Աստուածածին...:

6. էջ 641. Կանոնի թէթորոսի զօրա- վարի: Որ է հանդէս մեծ ճգնութեան արիա- բար պատերազմեալ...:

7. էջ 642. Կանոնի մուսն ի վերապն: Որ ւորչին. օրհնութիւն մուսն ի վերապն: թողթ յանձնառելի փառաց միածնէն...:

8. էջ 643. (Ժամամուտք): ա. Սուրբ Աստուածածնայ և ամենայն Սրբոց: Աստուածածին ամէնօրհնեալ զպաղատանքս մեր ընկալ...:

բ. Խաչի: Գովեալ ևս դու փայտ փրկու- թեան...:

գ. Առաքելոց: Երկոտասան սուրբ առաքեալք...:

դ. Մարգարէից: Էին ընտրեալ Բանին կենաց...:

Ամբողջն ի միասին մէկ տաղ Ա.—Բ տուներով:

9. էջ 646. Տաղ Նոր կիւրակի: Այսօր նոր յարեւ ծագեալ ի նորահրաշ յարեւապիկէ...:

10. էջ 646—650. Կանոնադրութիւն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ. էջ 363. Շնորհօք Տեան մերոյ Յիսուսի Բրիտոսի յանկ ելեալ աւարտեցաւ ի Լվով քաղաքն տառս երաժշտական և քաղաքաց կոչի օրհնութեանց տօնից տէրունականաց և ամենայն սրբոց, ըստ իւրաքանչիւրոց պատշաճից, ձեռամբ մեղաւոր և անարժան ձձ. ԺԺ. ԹԹ. ԳԳ. ԺԵ. ԺԵ. (Մէքէլ) երկու Միքայէլէնց. ի ժամանակս տեսն. տէր Իննոցէնցիոսի Հոռոմ հայրապետին. և ի կաթողիկոսութեանն Հայոց տեսն տէր Յակոբին. և առաջնորդութեանն տէր Նիկողայոսի Թորոսեանց, արքեպիսկոպոսի Լովու, Կամենեցու, Զամուսեան, Եպիսկոպոսի Լովու, Կամենեցու, Զամուսեան, Եպիսկոպոսի Լովու և ամենայն քաղաքաց ի դէմի (թէմի) նորին: Եւ ի թագաւորութեանն երրորդ Յովաննէսին, ի թվա- կանիս Հայոց ՌՃԻ և Թ. օգոստոս ամսոյ Գ. օրն Գ. թի: Ի տօնի սրբոյն Սոփիա և երկոց քաղաքաց նորին՝ Պիտոսի Երկոսի և Ագապի: Ի վայելումն անձին իմոյ և սրբոց իմոց. ինքեմ ի ձեզանէ, կոչուցրք, ով որ կարգացէ այս Շարակնոցիս վերա- կամ քաղաքացիս, մի ձանձրացի յիշել միով Հայր մերով. և վառն սյոզ Հայր մերիս Տէր Աստուած սղոր- մեացի նոցա ի միւսանգամ իւր զարտեան. ամէն:

7 (30).

Շ Ա Մ Ա Գ Ի Ր Ք Ե Ի Շ Ա Ր Ա Վ Ն Ո Յ

ԺԷ. դար:

ԹՈՒՂԹՊՐ՝ էջ 401+311+74: — ՄԵՄՈՒԹԻՒՆ՝ 12x8,3 հմ.: — ՆԻԻԹ՝ քուղք: — ԳԻՐ՝ նոտր: — ԿԱՁՄ՝ առանց կողի: — ՀԱՆԳԱՄԱՆՔ՝ յաւ: — ԳՍԱՐԿ՝ քղ. 6ր (գրչափարձեր): — ԽՈՐԱՆՆԵՐ՝ շառ ցանցաւ: — ԽՈՐԱՎՈՐՔ՝ կարմիր: — ԳՐԻԶ և ՏԵՂԻ՝ անձափոր: — ԺԱՄԱՆԱԿ՝ ԺԷ. դար:

Մատենա է երեքամանեայ, ի միասին կաղմուած՝ Ժամագիրք և Շարակնոց և Տօնացոց: Ա. թղ. 1ա ժամագիրք. սկզբէն պա- կաս. այժմ կը սկսի. թղ. 1ա—6ա. Կանոնա- կալ: Որ է հանդէս մեծ ճգնութեան արիա- բար պատերազմեալ...:

Գրչապետի ժամ, նոտր-շղագիր գրով: Առա- ջին Սաղմոսին՝ «Տէր զի բաղում եղեն» ի սկիզբը ինկած. այժմ կը սկսի. «Մացեն ա- ղօթթ իմ առաջի քո Տէր...»:

Էջ ՆԱ. Հանգստեան ժամին կատարա- ծին. Աղօթք առ ամենասրբուհի կոյսն Մա- րիամ.

Ով Մարիամ սրբուհի կոյս, Որ ծնար ըղձէն մեր ևս գոյս. Զյաղթանակողն Զարուղոնի, Զնորոգողն յաւիտեանի (այսքան):

Բ. Շարակնոց. էջ 3—314. սկզբէն թողթ մ'ինկած. գրչութիւնն մանր նոտրա-